Jean Borella

JEAN HANI MUNKÁSSÁGÁRÓL[1]

Kiváló munkatársunk legújabb könyvének[2] megjelenése alkalmat ad arra, hogy bemutassuk munkásságát. Valóban ideje lenne, hogy tiszteletteljes hódolatunkat fejezzük ki az egyiptomi és a görög vallások, valamint a görög irodalom ma élő egyik legnagyobb – és legszerényebb – tudósa előtt, s hogy ne csak ama tudós tanultság nagysága és komolysága miatt tiszteljük őt, amely nélkül, bármit is gondoljanak, érvénytelenek az elméleti konstrukciók és interpretációk, hanem azért is, mert ez az elismert egyetemi oktató nem habozott a René Guénon által kifejtett elveket használni arra, hogy számos kérdésre választ leljen, amelyekkel a vallástörténetben találkozott. Talán ma már nem az egyetlen, akinek volt bátorsága ilyen – a tudományos élet elfogultságát tekintve – nagyon is kompromittáló vállalkozásra, de bizonyára ő volt az első. De sok olvasója, aki a tradicionális szimbolika helyreállítását célzó munkássága révén ismeri, nem tud a tisztán tudományos munkásságáról, melynek a jelentősége pedig nem kisebb.

Jean Hani 1917-ben született. Miután kitűnő eredménnyel befejezte középfokú tanulmányait, a klasszikus irodalmat tanulmányozza, ennek során erősödik meg benne a görög irodalom és nyelv szeretete. Középiskolai irodalomtanári oklevelet szerez, majd görög témában leteszi a doktorátust és megszerzi az irodalomtudományok doktora fokozatot egy figyelemre méltó, mindig is nagyra értékelt disszertációval („Az egyiptomi vallás Plutarkhosz elgondolása szerint"). Tanári kinevezését követően az amiens-i egyetemen megalapítja a Centre de Recherches sur l'Antiquité Classique-ot (A Klasszikus Ókor Kutatóközpontja), és hosszú éveken át vezeti a Séminaire d'Histoire de la Religion grecque-t (Görög Vallástörténeti Szeminárium). Néhány éve már tanulással teli és termékeny nyugdíjas éveit tölti, ami lehetővé teszi számára, hogy több régóta várt könyv elkészítésén kívül együttműködjön néhány folyóirattal, amilyen például a *Connaissance des Religions* és a *Vers la Tradition*.

Gazdag és rendkívül komoly életművében az írások három típusát különböztetjük meg: a klasszika-filológia témakörét érintőket; a vallástörténet körébe tartozókat; végül pedig a szent és tradicionális szimbolika kiterjedt egészét felölelő írásokat.

Az első tevékenységi területet lényegében néhány értekezés jegyzetekkel ellátott és kommentált fordítása képezi Plutarkhosz *Moraliá*jából. Természetesen Plutarkhosz nem áll eredeti gondolkodó hírében. Mint mondják, csupán *„kabóca Platón fáján"*. De kiváló író, és figyelemre méltó jellemábrázoló (*Párhuzamos életrajzok* című műve évszázadokon át meghatározta Európa erkölcsi nevelését), valamint azon élet és vallási áramlatok kivételesen kompetens szemtanúja, melyek a Krisztus utáni 1. és 2. század között bontakoznak ki a Földközi-tenger medencéjének egész területén. Éppúgy nélkülözhetetlen a középső platonizmus, mint a hellenisztikus kor kultuszainak és misztériumainak megértéséhez. Jean Hani 1972-ben a Klincksieck Kiadónál jelenteti meg a *Vigasztalás Apollónioszhoz* című

munka fordítását (207 oldal), görög szöveggel, bevezetővel és kommentárral, amely nemcsak azért jelentős, mert kényes pontossággal szemlélteti az ilyen, mára elfeledett irodalom összes szabályát, hanem azért is, mert pontos információkkal szolgál számunkra a lélek halhatatlanságába vetett hitről, valamint a görög érzékenység „patetikus" erőfeszítéséről, hogy megszabaduljon a pesszimizmustól és a szomorúságtól, amelyek az antik lélekre nehezedni látszanak.

1980-ban megjelenteti a *Moralia* 42–45. értekezéseinek kommentált fordítását (a görög szöveg kritikai kiadásával) a híres „Budé" sorozatban (Les Belles Lettres Kiadó, 273 oldal). Ezek az értekezések fontosak, különösen a negyvenharmadik, a *Szókratész daimónja*, mely a legteljesebb beszámolót nyújtja ama titokzatos megnyilvánulásokból születő filozófiai dialógusok közül, amelyeknek – Platón állítása szerint – Szókratész volt az alanya. Plutarkhosz dialógusa lehetővé teszi Hani számára, hogy bemutassa és kifejtse a láthatatlan világról szóló különféle püthagoreus és platonikus hagyományokat, a lélek és az intellektus természetét, az ember spirituális sorsát és prófétai képességének eredetét. Nem is tudjuk, mit csodáljunk inkább, egy olyan fordítás eleganciáját és hűségét, amit boldogan olvas az ember, vagy a jegyzetek lenyűgöző ismeretgazdagságát, melyek közül nem egy önmagában is kiváló és kimerítő eligazítást ad a vallástörténet, a kozmológia vagy a matematika igen nehéz kérdéseiben (így például a 81. oldal 3. jegyzete a kocka megkettőzésének híres antikvitásbeli problémájával foglalkozik).

Végül 1985-ben Jean Hani – Robert Klaeerrel együttműködve – részt vett a 10–14. értekezések fordításában, amelyek ugyanebben a sorozatban jelentek meg, sikeresen megvalósítva ezáltal a sorozatalapító, Jean Defradas tervét, noha ő ezt már nem érhette meg. A *Moralia* e második kötetében megtaláljuk a *Vigasztalás Apollónioszhoz* javított fordítását a legfrissebb tudományos munkákat felhasználó kommentárral és a *Hét bölcs lakomáját* is.

A második terület, ahol e tudós intellektuális tevékenysége kibontakozott, a vallástörténet. Az igazat megvallva, a filológiai munkákat nem lehet elválasztani a történeti munkáktól, mivel ami Jean Hanit mindenekelőtt érdekli, az a vallás. Amikor a kiadott és lefordított szövegek jegyzeteit és kommentárjait olvassuk, észrevesszük, hogy a tudósok által felvetett problémák megoldását sokkal inkább ama szent tradíciókban és spirituális intenciókban kereste, amelyek e szövegekben kifejezésre jutnak. Ez egy metodológiai elv, amely még nem túlságosan ismert, és ahhoz, hogy hatékonyan működjön, a hatalmas tudáson kívül intuíciót és isteni szimpátiát követel a mentalitásunktól gyakran igen távoli (filozófiai, kulturális, művészi) megnyilvánulások vonatkozásában.

E történeti munkák lényegében a görög és az egyiptomi antikvitás vallásainak valamennyi aspektusát érintették, és számos cikk megírását ösztönözték, melyek a *Revues des Etudes grecques*, a *Revue des Etudes anciennes*, a *L'Antiquité classique* (Liège), az *Euphrosyne* (Lisszabon) és más folyóiratokban jelentek meg. Ehhez hozzátehetjük még a *Vers la Tradition*t és a jelen, saját folyóiratunkat.

Mindazonáltal e területen a legfontosabb munka, az *opus magnum* a nagydoktori disszertáció, amit Jean Hani 1976-ban a Belles Lettresel adatott ki: *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque* (Az egyiptomi vallás Plutarkhosz elgondolása szerint) – vaskos 492 oldalas kötet, jól szedve és szépen kötve. Ez a referencia munka egy alapvető vallás- és filozófiatörténeti kérdést vet fel Plutarkhosz kapcsán, valamint általánosabban a Nyugat kultúrtörténetére vonatkozóan: mi is az egyiptomi tradíció jelentősége Görögország vallási és intellektuális életében?

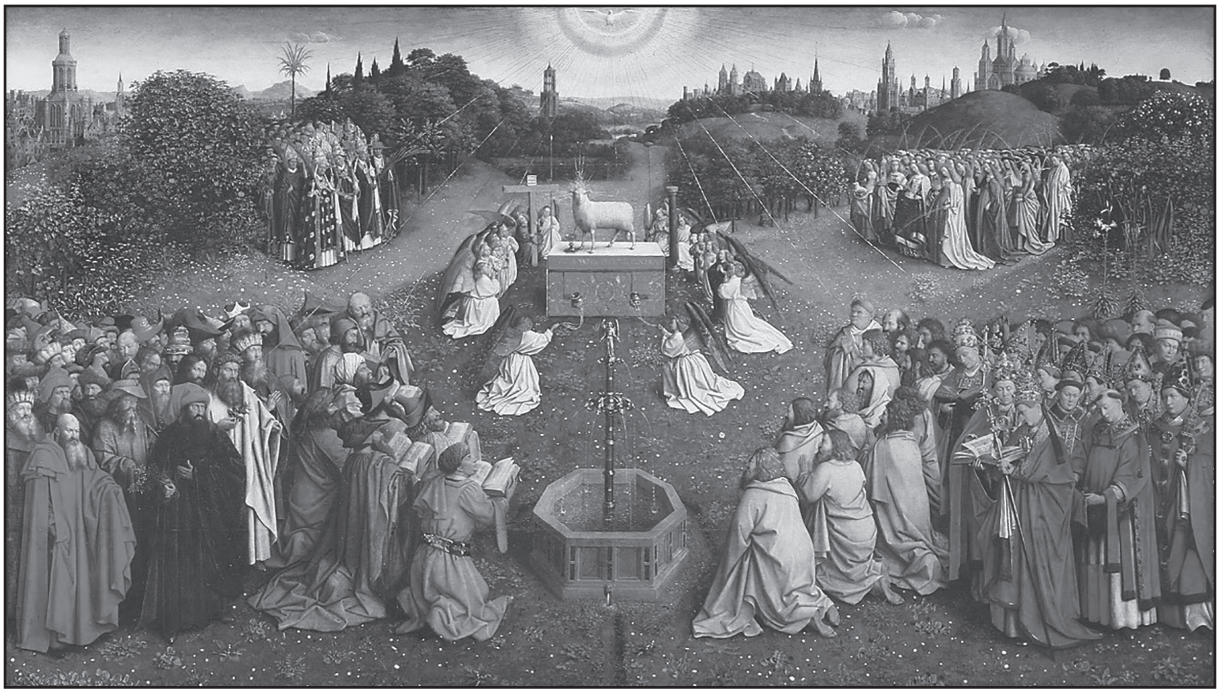
A görögök, mint tudjuk, mindig hajlottak rá, hogy tisztelettel adózzanak az egyiptomiaknak

a körükben virágzó művészetek és tudományok kapcsán. Plutarkhosz korában azonban Egyiptom hatása sokkal határozottabb formát ölt: Ízisz és Ozirisz kultuszáról van szó, amely a Krisztus utáni 1. században terjed el, egyéb keleti kultuszokkal (Mithrasz, Attisz, Kübelé stb.) együtt a földközi-tengeri medencében. Tudjuk azt is, hogy Plutarkhosz egy nagyobb értekezést szentelt e kultusz tanulmányozásának, valamint beavatási és metafizikai értelmezésének, amely e tekintetben a legrészletesebb információkat nyújtja számunkra: ez az *Íziszről és Oziriszről* című munka. Plutarkhosz annál inkább is érintett e bemutatásban, mert egyáltalán nem osztja egyes honfitársai Egyiptom-mániáját. A platonizmussal kapcsolatos tudása bizonyosságot nyújt számára a tekintetben, hogy egy egyetemes értékű metafizikai tradíció birtokában van. Ugyanakkor az Ízisz-kultusz ebben a korban válasz sok görög vágyára, akik – kiábrándulva egy kimerülőben lévő vallásosságból – szeretnének szakrális monoteizmusra találni. Jean Hani könyve pontosan tárgyalja az Ízisz-kultuszt és a plutarkhoszi Ozirisz-kultuszt. Egymás után vizsgálja: *1) az Ozirisz mítoszt,* ahogy azt Plutarkhosz bemutatja nekünk; *2) az oziriszi teológiát,* Plutarkhosz tolmácsolásában, ami egyúttal a plutarkhoszi exegézis és hermeneutika érdekfeszítő analízisét nyújtja számunkra, melyek egy valóban beavatási jelentés utáni kutatásban csúcsosodnak ki; *3) az Ozirisz-kultuszt,* amely a titkos liturgiákba vezet be minket, egy csodálatos, az oziriszi és a tüphóni állatoknak szentelt fejezettel. Hani nem korlátozza magát Plutarkhoszra, hanem a khairóneiai filozófus által elmondottakat összeveti azzal, amit más tradíciók fejtenek ki ugyanezen témában. Így áttekinti többek között a sólyom, a tehén, a bika, a kígyó és Széth állata, a szamár szimbólumát, amelynek kultuszában René Guénon – mint tudatta velünk – az ellenbeavatás megnyilvánulását látta. Ennek kapcsán észre fogjuk venni Plutarkhosz és az egyiptomiak judaizmus ellenességét: nem azt mondják nekünk, hogy Tüphónnak *„két fia született, Hieroszolümosz és Iudaiosz"* (424. o.)? És gyalázatos módon még ők vádolták a keresztényeket azzal, hogy „szamárfejű istent" imádnak![3]

Most térjünk rá Jean Hani harmadik tevékenységi területére: arra, amit a legismertebb munkáival világít meg. A könyvek, amelyekről beszélünk, egy „megtérés" gyümölcsei. Maga Hani meséli el első, 1943-ban történt találkozását René Guénon munkásságával (*Mythes, rites et symboles*, 125. o.), és azt a *„kinyilatkoztatást"*, amit ez a szakrális építészet jelentéséről feltárt benne: *„a szakrális építészetről, főként pedig az építészet szimbolikus elemeiről szóló tanulmányok alapján – meséli nekünk – annak kinyilatkoztatásában (a kifejezés egyáltalán nem túlzás) részesültem, hogy mi is egy szakrális épület és egy templom (amikor olyan, amilyennek lennie kell), és megértettem a keresztény templomot, illetve megírtam az első tanulmányomat róla."* (142. o.)

Valóban, a keresztény templom köré szerveződik e termés egy része. Az első, és e könyvek közül a leghíresebb, a *Le symbolisme du temple chrétien* (A keresztény templom szimbolikája) című munka 1962-ben jelent meg a Colombe Kiadónál (203 oldal). Kétszer újra kiadták, 1978-ban és 1990-ben a Maisnie Kiadónál (Guy Trédaniel), 1981-ben pedig portugálul is megjelent Lisszabonban (Ediçoes 70). Ez a méltán híres könyv őriz valamit abból az intuitív rezgésből, amelyből fakadt. Ahogy több ízben tapasztalhattuk, az itt bemutatott elvek ihlették néhány új szerzetesi létesítmény felépítését. Olvasása tehát hozzá fog járulni a tradicionális művészet bizonyos restaurációjához a 20. századtól.

Hanit mindebben három jelentősebb ütőkártya segíti: az információ biztossága, a nyelv egyszerűsége és az előadás világossága, amely döntően a lényegre szorítkozik, és amely tárgyától sohasem tér el. Jean Hani egy igazi mester, aki

Hubert és Jan van Eyck: A genti szárnyas oltár, részlet (1432)

elutasít mindenféle haszontalan tudományos kérkedést – már nem kell semmit bizonyítania e területen –, és kizárólag az általa bemutatott ideák erejére hagyatkozik.

1975-ben a Trois Mondes Kiadónál megjelenik egy könyv, amelyet Hani egy, a cselekvő életet a kontemplatív élettel összefüggésben tárgyaló terjedelmesebb munkáról lemetszett ágacskának szánt, de amely végülis önállóságot kapott: *Les métiers de Dieu. Préliminaires à une spiritualité du travail* (190 oldal, most [1992-ben – *a ford.*] újra megjelent a Trédanielnél).[4] Ebben az eredeti könyvben, amelynek témáját, úgy véljük, eddig sohasem fejtették ki, Hani néhány olyan mesterség tanulmányozását tűzi ki célul, amelyek által Isten közvetlenül nyilvánítja meg teremtő, rendező és helyreállító tevékenységét. Ezzel összefüggésben meghatározza az emberi mesterségek isteni archetípusait, és ontológiailag megalapozza a munka spiritualitását. Egymás után vizsgálja az isteni írnokot, az orvos Krisztust, a katona Istent, az isteni fazekast (ezt teljes körűen majd Jean Canteins fejti ki, lásd *Le potier démiurge* [Párizs, 1986, Maisonneuve et Larose]) és így tovább, nem feledkezve meg az építész és kőműves Istenről, az ács Krisztusról és magáról a szőlősgazda Krisztusról sem. A befejező részben pedig következtetést von le e tanulmányokból a munka tradicionális szellemben történő társadalmi helyreállításának szempontjából. Sajnos, túlságosan is nyilvánvaló, hogy ma messze állunk ettől.

La divine liturgie (Az isteni liturgia) című munkájával tér rá arra, ami az isteni Tett, a szó etimológiai értelmében vett „teurgia" csúcsa, vagyis Krisztus megváltó dramaturgiájának megvalósítása. Ezért e munka (Párizs, 1981, Trédaniel, 164 oldal) rendkívül fontos, és minden keresztény könyvtárában ott kellene lennie. Hiszen nem vonhatjuk ki magunkat annak megértése alól, ami a vasárnapi misén, a keresztény élet csúcsán és centrumában történik. E könyv írása közben Jean Hani, aki közvetlenül ismeri a kele-

ti katolikus liturgiát, újra foglalkozni kezd olyan laikus liturgiatisztelők görög és orosz hagyományával, mint Nicolas Cabasilas és Gogol. De nem éri be azzal, hogy informál bennünket bizonyos, a szír, kopt, maronita stb. egyházakra jellemző rítusokról, hanem ismerteti a római liturgia rítusait is. Nincs igazabb és mélyebb e műnél, mely a szent dramaturgia összes mozdulatának, minden szavának, valamennyi kellékének (oltár, gyertyatartók, vásznak, tömjén, énekek, harangok, papi ruhák stb.) szimbolikáját tárgyalja. Mondjuk ki határozottan: meg vagyunk győződve arról, hogy a kereszténység egész élete a mise rítusának pontos végrehajtásától függ. Tetszene az Égnek, ha ez a megszentelt könyv a katolikus kultusz helyreállítását szolgálná!

„(…) sikerült egyesítenie egy tisztán tudományos eljárás szigorúságát a tradicionális metafizika termékenységével, azért, hogy mindkettő az Úr Jézus Krisztus megismerését és szeretetét szolgálja.”

De Isten nem csupán kézműves vagy pap, Ő király is. Jean Hani az isteni tevékenység e harmadik aspektusának szentelte következő könyvét: *La royauté sacrée. Du pharaon au roi très chrétien* ([A szent királyság. A fáraótól a legkeresztényibb királyig] Párizs, 1984, Guy Trédaniel, 266 oldal). E munka a szent királyt nemcsak önnön lényegében, hanem legpregnánsabb megnyilvánulási formáiban is tanulmányozza, úgymint az egyiptomi fáraó, a kínai vagy japán császár, Krisztus Király, a Szent Birodalom császára, a francia király – anélkül, hogy figyelmen kívül hagyna további példákat, amelyeken úgyszintén nagy jelentőségű, nem kevésbé tiszteletre méltó tradíciókból származó szimbolikus elemek ragyognak át.

Valójában a királyi formák e sokasága két csoportra oszlik, amelyek között a határ egyébként nem átjárhatatlan. Az első csoportban a király mint látható Isten jelenik meg; közvetlenül az isteni létezők kategóriájába tartozik, Isten vagy a legfőbb Isten inkarnációjának tekintik, aki az egyedüli és igazi király. A szent király e típusa főként Afrikában jelenik meg (asanték, sillukok), tökéletes típusát az egyiptomi fáraó testesíti meg, egy olyan civilizáción belül, amely, mint arra Hani emlékeztet, lényegében afrikai. Ebből a szemszögből az uralkodó integráns részét képezi a világ *isteni* kormányzatának. Ezt a típust találjuk Kínában és Japánban, ahol a császár utoljára példája az aktuálisan élő Istennek.

A második csoportban más koncepciót találunk: a király az ég meghatalmazottja, *„Isten kegyelméből”* uralkodik, és csupán az isteni akarat letéteményese. Ez a felfogás maga után vonja a spirituális tekintély és az időbeli hatalom megkülönböztetését, lévén a második a maga rendjében csak azzal a feltétellel autonóm, ha az első iktatja be hivatalába, akinek aláveti magát.

Olvassuk el azokat a fényteli és erőteljes oldalakat, amelyeket Jean Hani e kérdésnek szentelt, különösen a negyedik fejezetet: „Le Roi des juifs et le Roi du monde” (A Zsidók Királya és a Világkirály); csodálatos és meglepő fejezet, amely sok, általánosan elfogadott véleményt megdönt, és egyértelműen azt mutatja, hogy egy tradicionális keresztény számára nem lehetséges más „politikai” doktrína, mint a szent királyé.

Úgy gondoljuk, ezt a három területet különböztethetjük meg Jean Hani munkásságában. Ám hozzá kell tenni, hogy bizonyos művek egyszerre több területet felölelnek. Ez igaz már a gyűjteményes kötetre is: *Problèmes du mythe et de son interprétation* (A mítosz és interpretációjának problémái), ami a Belles Lettres kiadónál jelent meg 1978-ban (131 oldal), és ami azon konferencia aktáit tartalmazza, amit Hani e téma kapcsán 1976. április 24-én és 25-én Chantilly-ban (Centre culturel des Fontaines) rendezett meg. De még inkább igaz ez az utolsó kötetre, a *Mythes, rites et symboles* (Mítoszok, rítusok és szimbólumok) című munkára, amely-

nek apropóján kísérletet tettünk az egész eddigi életmű bemutatására, és amelyről befejezésként szólnánk még néhány szót.

E könyv azon cikkek egy részét tartalmazza, amelyeket Hani nagyon mozgalmas pályafutása és tevékeny nyugdíjas évei során írt, és amelyek több folyóiratban lelhetők fel, következésképpen nehezen hozzáférhetők. Ezek a szövegek, amelyek olykor egymástól távoli időszakokhoz tartoznak (1968–1991), teljesen lefedik az általunk megkülönböztetett területeket, ugyanakkor egyetlen törekvés jegyében állnak: pontosan meghatározni és leírni azon utakat, amelyeken az ember egykor *a Láthatatlan* felé haladt.

A mű terjedelmes anyaga öt fő részre oszlik: *1)* „Mythe et rites du monde antique" (A mítosz és az antik világ rítusai); *2)* „*In memoriam* René Guénon" (René Guénon emlékezete); *3)* „Temple et cité" (Templom és város); *4)* „Symboles" (Szimbólumok); 5) „Voies spirituelles" (Spirituális utak).

Az első rész, amely a fejezetek nagyobb részét magában foglalja, a vallástörténethez tartozik. E tanulmányok azonban nem csupán a szakemberek számára lesznek érdekesek, hanem valamennyi olvasónkat inspirálni fogják, mert az antikvitás legtitokzatosabb aspektusai közül is tárgyalnak néhányat: Apuleius *Aranyszamar*át (avagy *Vörös szamár*nak kellene fordítani?), a Platónnál található androgünosz mítoszt, a „nagy Pán halálának" rejtélyét, ami kétezer év óta annyi kommentárt szült, vagy a sámánisztikus rítusok jelenlétét a görög vallási gyakorlatban (a sámánizmus kérdése egyébként Szókratész kapcsán is felvetődött) – mindezen elemek a görög tradíció sokkal különlegesebb oldalát mutatják meg, mint a „laikus" racionalizmus, amihez a hivatalos történettudomány szoktatott bennünket.

Hasonló megjegyzések kívánkoznak a harmadik rész kapcsán is, ami tudományos, de nagyon eredeti témákkal foglalkozik. Nagyon szép az edfui egyiptomi templom, illetve a templomban napjában háromszor végrehajtott rítusok leírása, és valamit átad a szent érzésből, amelynek hatalmába kellett kerítenie a misézőket. Szintúgy a görög vagy római, sőt még a wallisi ház (különösen a Val d'Anniviers-i ház) szimbolikus elemeiről szóló tanulmány is sok olvasót meghökkent majd.

Az utolsó két részt elsősorban a keresztény spiritualitás és szimbolizmus kérdéseinek szentelte. Hani a püspöki pásztorbot, a misztikus szoptatás, az ikon, a Szent Szív (amelynek képe díszíti a könyv borítóját) és a szellemi szegénység értelméről fed fel rejtett vagy nem ismert jelentéseket, és – amint arra felhívja a figyelmünket – többnyire a keresztény vallás leginkább „beavatási" dimenzióira mutat rá.

Ilyen ez a könyv, az igazat megvallva korunkban az egyetlen, amelynek sikerült egyesítenie egy tisztán tudományos eljárás szigorúságát a tradicionális metafizika termékenységével, azért, hogy mindkettő az Úr Jézus Krisztus megismerését és szeretetét szolgálja.

Ford. Horváth Endre

Jegyzetek

[1] Forrás: *Connaisance des Religions* VIII. évf. (1992) 3. sz. (december). Online: http://jeanborella.blogspot.hu/2008/11/regard-sur-loeuvre-de-jean-hani.html. *(A szerk.)*

[2] Jean Hani: *Mythes, rites et symboles. Les chemines de l'invisible*. Párizs, 1992, Guy Trédaniel, 361 o.

[3] E kérdéskörrel kapcsolatban lásd Jean Borella részletesebb kifejtését „A gnózis valódi jelentése" című írásában. *Magyar Hüperión* (Budapest) II. évf. (2014) 2. sz. (május–július) 141–162. o. *(A szerk.)*

[4] Magyar nyelven lásd Jean Hani: *Isten mesterségei. Bevezetés a munka spiritualitásába*. Gödöllő, 2017, Sursum Kiadó. *(A szerk.)*